KUSAR-HAZRA KÖYÜ (AZERBAYCAN) ŞEYH CÜNEYD TÜRBESİ: RESTERSASYON HATALARI VE BU KÜLTÜR MİRASINI KORUMANIN ÖNEMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Sheikh Cunayd Tomb in Kusar-Hazra Village (Azerbaijan): Restoration Errors And Reflections On The Importance of Preserving This Cultural Heritage

Das Mausoleum von Scheich Dschunaid im Dorf Kusar-Hazra (Aserbaidschan): Restaurierungsfehler und Gedanken zur Bedeutung des Schutzes dieses Kulturerbes

Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL *

ÖZ:

Türklerin, yüzyıllardır üretmiş oldukları sanatın kendine has bir kimliği ve karakteristik orijinalliği vardır. Orta Asya'dan başlayarak başta *Anadolu* olmak üzere *Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Suriye, Irak, Kuzey Afrika'*nın yanı sıra kimi bazı bölgelerde geriye bıraktıkları mimari eserler bu kültürün en canlı tanıklarıdır. Geniş bir coğrafyaya dağılan mimarlık mirasımızı gerçekten anlayabilmenin tek yolu ise gelişim sürecindeki izlerine inmek, mevcut gelişmelerin Anadolu dışındaki öncül örneklerini tanımak ve tanıtmaktır. Bu noktadan hareketle Türklerin yaşadıkları diğer bölgeler gibi Azerbaycan da büyük bir öneme sahiptir. Türk mimarisinin kimliğine ve kökenine ilişkin pek çok sorunun cevabı ve ipuçları, Selçuklu ve Safevilerin söz konusu topraklarda devlet kurmalarıyla başlayan süreç, bu süreçte ortaya koydukları kültür, medeniyet ve mimarlık örneklerindedir. Türk sanatındaki karakteristik gelişmeye önemli bir katkı sağlayan bu devir bilim dünyasında da büyük ilgi çekmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu, özellikle XI-XVI. yüzyıllara tarihlenen mimarlık eserleri,

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk İslam Arkeolojisi Bölümü, ersel.caglitutuncugil@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3663-713X.

bugün Anadolu'ya göre sayıları çok olmamakla birlikte, bir sonraki gelişme süreci açısından değerli bir köprü ve geçiş aşaması teşkil etmektedir. Onun için bu eserleri doğru okumak, anlamak, korumak ve yaşatmak hayati önem arz etmektedir. Bugün söz konusu eserlerin yok olması demek, sadece Azerbaycan'daki birkaç mimari eserin ortadan kalkması anlamına gelmez. Bunu aynı zamanda, medeniyetimizdeki büyük bir zincirin önemli parçalarından birinin kopması olarak da yorumlamak gerekir.

Bu makale Şeyh Cüneyt Türbesi özelinde, üzerinde uzun zamandır yapılan araştırma ve çalışmalar sonucunda edinilen izlenimler ve belirlenen tespitler çerçevesinde ele alınmıştır. Azerbaycan'da yer alan ve Safeviler dönemine tarihlenen XVI. yüzyıla ait bu mimarlık mirasının, Türk mimarlık sanatındaki yeri ve önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca tarihi ve kültürel değeri paha biçilemez boyuttaki bu kültür mirasının daha sağlıklı ve doğru bir şekilde korunarak gelecek nesillere nasıl aktarılması gerektiği ve bunun neden hayati derecede önem taşıdığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Şeyh Cüneyd, Türk Mimarisi, Türbe, Kültürel Miras, Restorasyon.

ABSTRACT

The art produced by the Turks for centuries has a unique identity and characteristic originality. Starting from Central Asia, the architectural works left behind primarily in Anatolia, Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Syria, Iraq, North Africa, and some other regions are the most vivid witnesses of this culture. The only way to truly understand our architectural heritage, which spans a vast geography, is to trace its developmental history, recognize and introduce the precursor examples outside Anatolia. In this regard, Azerbaijan, like other regions inhabited by the Turks, holds significant importance. Many answers and clues regarding the identity and origins of Turkish architecture can be found in the process that began with the establishment of the Seljuk and Safavid states in these lands, and in the cultural, civilizational, and architectural examples they produced during this period. This era, which made a significant contribution to the characteristic development of Turkish art, has also attracted great interest in the academic world. Azerbaijan's architectural works, particularly those dating from the 11th to 16th centuries, although fewer in number compared to Anatolia, form a valuable bridge and transitional phase for the next stage of development. Therefore, it is of vital importance to correctly interpret, understand, protect, and preserve these works. The destruction of these works today does not only mean the disappearance of a few architectural monuments in Azerbaijan. It should also be understood as the severing of an important link in the great chain of our civilization.

This article is based on the impressions and observations obtained through extensive research and studies conducted on the Sheikh Junayd Tomb. It emphasizes the place and significance of this architectural heritage from the 16th century, which dates to the Safavid period in Azerbaijan, within Turkish architectural art. Additionally, it discusses how this invaluable cultural heritage, with its historical and cultural significance, should be preserved more accurately and properly for future generations and why this is of critical importance.

Keywords: Azerbaijan, Sheikh Junayd, Turkish Architecture, Tomb, Cultural Heritage, Restoration.

ZUSAMMENFASSUNG

Die von den Türken über Jahrhunderte geschaffene Kunst zeichnet sich durch eine eigenständige Identität und charakteristische Originalität aus. Von Zentralasien ausgehend und vor allem in Anatolien sowie in Aserbaidschan, Turkmenistan, Kasachstan, Kirgisistan, Syrien, Irak, Nordafrika und weiteren Regionen hinterließen sie architektonische Werke, die lebendige Zeugen dieser Kultur sind. Um das architektonische Erbe, das sich über eine so große geografische Region erstreckt, wirklich zu verstehen, ist es notwendig, die Spuren seiner Entwicklung zu untersuchen und die frühen Beispiele dieser Entwicklungen außerhalb Anatoliens zu kennen und bekannt zu machen. In diesem Zusammenhang nimmt Aserbaidschan wie andere Regionen, in denen Türken lebten, eine bedeutende Stellung ein. Antworten und Hinweise auf viele Fragen zur Identität und Herkunft der türkischen Architektur finden sich in der kulturellen, zivilisatorischen und architektonischen Entwicklung, die mit der Gründung von Staaten durch die Seldschuken und Safawiden auf diesen Gebieten begann. Diese Epoche, die einen wichtigen Beitrag zur charakteristischen Entwicklung der türkischen Kunst leistete, hat auch großes wissenschaftliches Interesse geweckt. Die architektonischen Werke in Aserbaidschan, insbesondere aus dem Zeitraum zwischen dem 11. und 16. Jahrhundert, sind zwar weniger zahlreich als jene in Anatolien, bilden jedoch eine wertvolle Brücke und Übergangsphase für die weitere Entwicklung. Daher ist es von zentraler Bedeutung, diese Werke richtig zu interpretieren, zu verstehen, zu bewahren und lebendig zu halten. Das Verschwinden dieser Werke würde nicht nur den Verlust einiger architektonischer Monumente in Aserbaidschan bedeuten, sondern auch den Bruch einer wichtigen Kette in der Geschichte unserer Zivilisation.

Basierend auf langjährigen Forschungen und Studien behandelt dieser Artikel das Mausoleum Scheich Dschunaids. Dabei wird die Bedeutung dieses kulturellen Erbes aus dem 16. Jahrhundert, das in die Safawiden-Ära datiert, für die türkische Architektur hervorgehoben. Zudem wird dargelegt, wie dieses unschätzbar wertvolle historische und kulturelle Erbe adäquater geschützt und an zukünftige Generationen weitergegeben werden sollte und weshalb dies von größter Wichtigkeit ist.

Schlüsselwörter: Aserbaidschan, Scheich Dschunaid, Türkische Architektur, Mausoleum, Kulturerbe, Restaurierung.

Giriş

Toplumların en önemli zenginliklerinden biri de geçmiş dönemlerin hatıralarını yansıtan kültür varlıklarıdır. Dini ve sosyal amaçlarla inşa edilmiş bu yapılar kimi zaman bakımsızlıktan, kimi zaman deprem, yangın gibi doğal afetlerden, kimi zaman da savaşlar ve insanlar tarafından bilinçli ya da bilinçsiz yapılan tahribatlardan dolayı kısmen veya tamamen tahrip edilerek yok olmakla karşı karşıya kalmıştır. Bu tür kültür varlıklarının hayatını devam ettirebilmeleri için yapılacak müdahaleler sırasında koruma ilkeleri uygulanırken, eserlerdeki bozulma ve hasarların doğru bir şekilde tespit edilmesi, bakım ve onarımlarının bu tespitlere göre asgari seviyede tutularak yapılması büyük önem arz etmektedir. A. Gabriel bu hususa daha 1938 yılında dikkat çekmiş, yapıların restorasyonlarında tarihi dönemleri iyi bilen, doğru belgeleme yapan mimarların çalışması gerektiğine önemle vurgu yapmıştır[1].

Restorasyon çalışmaları ile ilgili birçok ayrıntılı yasa ve kararlar bulunmasına rağmen kültür varlıklarının bakım ve onarımları yapılırken söz konusu işlemler bazen amacından uzaklaşmakta, eserlerin tarihi kimliğine vurgu yapan kimi önemli noktalar gözden kaçırılarak, yapılarda bir daha geri dönülmesi ya da döndürülmesi zor yanlışlıklar yapılmaktadır. Ülkemizde ve Azerbaycan'da Türk dönemine ait başlıca cami, mescit, türbe, medrese, han, hamam, türbe gibi dini ve sivil mimari eserlerde yapılan restorasyon çalışmalarındaki bu eksiklikler ve yanlışlıkların üzerinde duran, yapılacak işlemlerde uyulması gereken konulara dikkat çeken pek çok bilimsel çalışma gerçekleştirilmiştir[2].

Çalışmamıza konu olan Şeyh Cüneyd Türbesi de bu söylediklerimizden nasibini almış bir kültür varlığıdır. Türbe hakkında uzun zamandır yapılan araştırma ve çalışmalar sonucunda edinilen izlenimler ve belirlenen–tespitler, 2006-2007 yılında yapıda gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları ışığında ele alınmıştır. İlk olarak, Azerbaycan'daki Safevi dönemine ait XVI. yüzyıla tarihlenen bu mimarlık mirasının, Türk mimarlık sanatındaki yeri ve önemine, mimari özellikleri açısından vurgu yapılmış, sonrasında ise daha sağlıklı ve doğru bir restorasyon uygulaması ile korunarak gelecek nesillere aktarılmasının neden hayati derecede önem taşıdığını açıklanmaya çalışılmıştır.

1 Gabriel 1938: s.7-9.

2 Bu konuda çok sayıda çalışma yapılmış olmakla beraber biz şimdilik sadece bir kaçının adını zikretmekle yetineceğiz. Gabriel 1938: ss.7-15; Ülgen 1943; Eyice 1979: ss.10-11; Ersoy 1995/1: ss.47-49; Memmedova 2004; Ürer 2006: ss.129-136; Ahunbay 2019.

Şeyh Cüneyd Türbesi'nin İnşa Tarihi ve Mimari Özellikleri

Şeyh Cüneyd Türbesi, Azerbaycan'ın Dağıstan sınırına yakın, Kusar şehrine bağlı Hazra Köyü'nde yer almaktadır. İlk defa 2003 yılında doktora çalışmalarımız sebebiyle incelenen yapı sonrasında 2006 ve 2007 yıllarında olmak üzere iki farklı dönemde tekrar ziyaret edilerek incelemelerde bulunma fırsatı yakalanmıştır. 2003'deki ilk incelemelerimiz sırasında ziyarete kapalı durumdaki türbe kısmen bakımsız ve harap vaziyetteydi. Özellikle ziyaret mekânının duvarlarında yer alan kelem işi süslemeler neredeyse yok olmak üzereyken, pencerelerinde yer alan ahşap kafeslerin de önemli bir miktarının yerinde olmadıkları görülmüştür. Yapının örtüsünde ve beden duvarlarında da yer yer hasarlar göze çarpmaktaydı. Bu nedenle merkezde yer alan ziyaret mekânının üzerini örten yuvarlak kasnaklı hafifçe sivri olan kubbesinin dıştan kurşun bir levha ile kaplanarak gelişi güzel bir korumaya alındığı anlaşılmaktadır. 2006 yılında ikinci defa ziyaret etme imkanı bulduğumuz türbede Azerbaycan Kültür Bakanlığı tarafından kapsamlı bir restorasyon çalışmasının başlatılmış olduğu görülmüştür. Yapılan tüm bu restosırasyon çalışmalarının ise 2007 yılında tamamlanmış olduğunu anlaşılmaktadır *(Res.1-2)*. Yapının bütünlüğünü korumak için bu aşamada kullanılan yapım yöntemlerinin ve yapı malzemelerinin doğru seçilmesi çok önemlidir. 2006 ve 2007 yılında yapılan çalışmalardan sonra Türbede daha başka kapsamlı bir restorasyon çalışmasının gerçekleştirilmediği, o nedenle günümüzde de türbenin bu restorasyon çalışmaları sırasında kazandığı görünümü büyük ölçüde koruduğu, durumunun o günden bugüne pek değişmediği görülmektedir. Sadece sırlı tuğla süslemelerinde yer yer dökülmelerin bulunduğu anlaşılmaktadır *(Res.11)*.

Kitabesine göre **H.950/M.1544** yılında I Şah Tahmasb'ın hükümdarlığı zamanında Veziri Hoca Fahreddin Ahmet Ferehani'nin oğlu Hoca Ziyaeddin Nizamülmülk'ün oğlu Ağa Muhammed[3] tarafından inşa ettirilmiş olup mimarı bilinmemektedir *(Res.3-4)*[4]. Aynı şekilde yapıda yer alan süslemelerin de yapılış tarihi ve sanatçısına ilişkin

3 Kitabenin tam metni için bkz. Nimet 2008: s.82-83.

4 Kuzey duvarının doğu kanadı üzerinde benzer şekilde ikinci bir niş daha vardır. Bu nişin derinliği ve şekli, evvelce burada ikinci bir kitabenin daha olduğunu, ancak sonradan tahrip edildiğini akla getirmektedir. Araştırmacılar, Şeyh Cüneyd'in ölüm tarihini farklı farklı vermektedir. İlk olarak, bazı kaynaklar ***1456*** yılındaki Şirvanşahlar ile Erdebilliler arasındaki savaşta öldüğü belirterek I. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'in burada gömülü olduğunu bildirmektedir. Aynı kaynaklarda, türbenin inşasının ise Şeyhin ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra, ***H.950 / M.1544***'te gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Bunu kuzey cephede bulunan dikdörtgen niş içindeki inşa kitabesi de doğrulamaktadır (Useynov-vd. 1963: s.274; Salamzade

bilgi yoktur. Gerek dışarıda gerekse içeride yer alan sırlı tuğla ve çini süslemelerin yapıyla çağdaş, kalem işi (renkli boya), alçı ve pencere şebekelerinde görülen ahşap süslemelerin ise karakteristik özelliklerinden dolayı XVIII., büyük olasılıkla da XIX. yüzyılda binaya eklendiklerini ileri sürebiliriz.

Beden duvarları ve örtüsü tamamen tuğla malzeme ile inşa edilen yapının süslemelerinde sırlı tuğla, çini, renkli boya, alçı/gec ve ahşap tercih edilmiştir. Özgününde kare planlı bir şemaya sahip olan türbenin daha sonraki bir dönemde kuzey tarafa doğru genişletilerek hafifçe bir dikdörtgene dönüştürüldüğü görülmektedir *(Şek.1-3)*. Mevcut mimari verilerden anlaşıldığı üzere yapı, ilk inşa edildiği dönemde merkezde kare bir orta mekân (sandukanın bulunduğu ziyaret mekânı) ile bunun dört köşesine bitişik, aralarında dört yöne açılan kemerli eyvanlar şeklinde girişlerin yer aldığı iki katlı odalardan oluşmaktaydı *(Res.1-3) (Şek.3)*. Merkezdeki mekânın üzerini örten hafif sivri forma sahip kubbe yuvarlak şekilli yüksekçe bir kasnak üzerine oturtulmuştur *(Res.3)*. Yapının her bir cephesinde altta iki, üstte üç olmak üzere iki sıra halinde düzenlenmiş beşer pencere bulunmaktadır. Köşe odalarının alt mekânlarını aydınlatan altı sıradaki pencereler daha küçük boyutlu olup Bursa kemerli birer alınlıkları vardır. Ayrıca yapıya sonradan ilave edilen bölümün üst sıra pencereleri diğerler üst sıra pencerelerinden farklı kotlardadır. Merkezde yer alan ve ortasında Şeyh Cüneyt'in ahşap bir sandukasının da bulunduğu orta mekâna, bir diğer diğer ifadeyle türbenin ziyaret kısmına, her biri bir yöne açılan dört kapıyla girilmektedir. Kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiş olan bu kapılar eyvanların dip duvarı üzerinde yer almaktadır.

Türbe'nin Az. BLİ Arşivi'nde yer alan plan çizimi yapının bugünkü görünümüyle uyuşmamaktadır. Önceki bir dönemde çizilmiş olan bu plan türbenin daha çok ölçekli olarak hazırlanmış düzgün bir krokisi gibidir ve bazı eksiklikler içermektedir *(Şek.1)*, Örneğin; yapının kimi kısımlarında yer alan üst örtü öğelerinin belirtilmediği, kapı ve pencere olarak gösterilen açıklıkların kapı mı yoksa pencere mi olduklarının tam olarak anlaşılamadığı görülmektedir. Harap olan ve sonrasında elden geçtiği anlaşılan kuzey cephenin gösteriminde de bir takım hataların bulunduğu; ilave kısmın

1964: s.48-49; Efendi 2007: s.54; Neciyev-Neciyeva 2023: s.223-231). Bir başka kaynakta ise okla vefat etmiş olan Şeyh Cüneyd'in ölüm tarihi olarak ***4 Mart 1460*** yılı gösterilerek cenazesin müritleri tarafından *Kurbal* yahut *Kurnal* denilen bir yerde gömüldüğü; burasının da şeyhin türbesi dolayısıyla ehemmiyetli bir ziyaret yeri olduğu ifade edilmektedir (Hinz 1992: s.35; Yıldız 1993: s.123).

gösteriminin yapının görünüşünden farklı olduğu, cephe ve yerleşim düzeninin eksik çizildiği, ayakta olan yapının rölövesine bakılarak açık bir biçimde söylenebilir. Burada, cephe ortasında yer alan eyvan ile iki yandaki kapı ve pencere gibi unsurların net olarak görüldüğü halde çizimde işaretlenmedikleri tespit edilmektedir *(Res.3)*. Azerbaycan arşivlerinde, türbenin planını gösteren çizim de başta üst örtü ve geçiş elemanları olmak üzere, bazı mimari unsur ve detayların gösterilmeden hazırlandığı; günümüze kadar bu şekli ile yayınlarda ve çalışmalarda yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada, türbenin Az. BLİ Arşivi'ndeki mevcut rölövesi üzerinde bazı düzeltme ve eklemeler yaparak, türbenin bugünkü durumunu gösteren daha doğru bir çizimini de yeniden vermeye çalıştık *(Şek.2)*.

Plan için dikkat çeken bir diğer husus da yapının özgününde nasıl bir mekân dağılımı ve yerleşim düzenine sahip olduğu konusudur. Rölöveden gelen izler, simetrik plan uygulaması ve bölgedeki benzer yapılar[5] dikkate alındığında, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde de vaktiyle yer alması kuvvetle muhtemel olan iki katlı mekânlar ile bunların arasında bulunan eyvan şeklindeki girişin, sebebi ve tarihi tam olarak bilinmeyen bir dönemde zarar görerek yıkıldığı anlaşılmaktadır *(Şek.3)*. XVIII veya XIX. yüzyıllarda bir şekilde zarar görerek yıkıldığını tahmin ettiğimiz bu mekânların yerine, dış taraftan diğer üç cepheyle uyumlu bir görünüşe sahip, kuzey cephe boyunca uzanan, içinde ocak ve nişlerin de yer aldığı tek katlı bir bölüm ilave edilmiştir. Hasar gören bu bölümün, estetik kaygılardan uzak, daha çok yapısal ve kullanım gereklilikleri göz önüne alınarak yeniden inşa edildiğini, buradaki dilatasyon/bitişme çizgisinin yanı sıra duvar örgüsünde kullanılan tuğla malzemenin doku ve nitelik farkından da açık bir şekilde tespit edilebilmektedir *(Res.7-8)*. Salamzade de kitabenin yer aldığı bu duvara özellikle dikkat çekerek sözünü ettiğimiz nedenlerden dolayı bu bölümün yapıya sonradan ilave edildiğini dile getirmiş; hatta kitabenin de şimdiki yerine bu ilave sırasında yerleştirilmiş olduğuna işaret etmiştir[6].

Ancak 2006-2007 onarımı esnasında, yapının tarihi geçmişine ait bu estetik ve sanatsal katkının, sadece eserin bir dönemine ait malzemesinin tercih edilerek yok edildiği, daha sonraki dönemlerine ait kimi yapısal izler dışlanarak inşa malzemesinin tamamen yenilendiği görülmektedir. Söz konusu müdahaleler bununla da sınırlı tutulmayarak özellikle özgün kısma ilave edilen bölüm arasındaki bitişme çizgisi

5 Benzer plan örneği için bkz. Memmedzade 1978: s.150.

6 Salamzade 1964,s.49-50.

ile malzemeler arasındaki doku ve nitelik farkının da ortadan kaldırıldığı tespit edilmektedir *(Res.9)*.

Elbette istenmeyen ve kaçınılmaz bir durum olan bu tür bozulmaların önüne geçebilmek, hasarı çok ilerlemeden durdurmak elzem olmaktadır. Ancak kültür varlığının yaşamını devam ettirebilmesi için bozulma ve hasar süreçleri ayrıntılı olarak incelenmeli, yapıda gerçekleştirilecek onarım ve buna bağlı olarak yapılacak müdahaleler esnasında onların özgün durumlarını ve zaman içerisinde geçirdikleri onarım ve değişikliklerin izlerine saygı gösterilmelidir. Bir başka ifade ile eğer çağımızın getirdiği bir takım imkanlardan yararlanılacak ise restorasyon sırasında kullanılacak malzeme ve tekniklerde yapının görünüşün ve karakterinin korunmasına önemle dikkat edilmelidir.

Süslemeler[7]

Şeyh Cüneyd Türbesi, çok yoğun olmasa da süslemeleriyle de ilgi çeken bir yapıdır. Eser; sırlı tuğla, çini, ahşap, alçı ve renkli boyalar kullanılarak dekore edilmiştir. Dışarıda kubbe kasnağı ile dört yöne açılan eyvanların kemer köşeliklerinde yer alan bu süslemeler, içeride daha çok ziyaret mekânını örten kubbenin iç yüzeyinde ve duvarlarında, ayrıca köşe odaların örtülerinde ve pencere şebekelerinde görülmektedir.

Sırlı Tuğla

Sırlı tuğla süslemelerle, merkezdeki ziyaret mekânının üzerini örten kubbenin yuvarlak şekilli yüksek kasnağında; köşelerde bulunan iki katlı odaların arasında yer alan ve dört yöne açılan eyvanların kemer köşeliklerinde karşılaşılmaktadır *(Res.5-9)*. Özellikle kubbe ve kasnağının zarar görmesi sebebiyle geçici olarak kurşun ve saç levhalarla kaplandığı görülmektedir. 2003 yılında yapılan incelemeler sırasında söz konusu sırlı tuğla süslemelerin bir kısmı yerinden düşerek çevreye dağılmış durumdaydı *(Res.6)*. 2006 yılında yapılan onarımlar sırasında, bu sırlı tuğlaların, özellikle renk karakterinin belirgin derecede bozulmuş olan yenileri ile değiştirildiği, hatta eyvan kemer köşeliklerinde bulunanlarının ise yerlerinden kaldırıldığı görülmektedir *(Res.8-10)*.

2003 yılındaki inceleme sırasında pek de kötü olmasa da yer yer dökülme ve bozulmaların olduğu anlaşılan kasnak üzerindeki bu sırlı tuğla süslemenin günümüzde

7 Yapının süslemeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çağlıtütüncigil 2007: ss.152-157.

eski görünümünden hayli uzaklaştığı, yerine kullanılan tuğlalarda özellikle renk karakteri ve kompozisyon düzenine dikkat edilmediği anlaşılmaktadır *(Res.5-7)*. Tamamı dıştan kurşun levhalarla kaplanan üst kubbenin açıkta kalan tek unsuru, üzerine oturduğu silindirik formlu kasnağıdır. Tuğladan örülmüş bu kasnağın yüzeyini bir bilezik gibi çepeçevre dolanan süsleme kuşağı, zemin sathıyla aynı düzlemdedir. Altta bir, üstte iki sıra halinde yatay olarak dizilmiş mavi, yeşil ve firuze sırlı tuğlalarla sınırları belirlenen kuşağın içi de aynı renkte sırlı tuğlaların kullanıldığı zikzak motifiyle süslenmiştir. Tuğlaların sırlarında yer yer bozulmalar görülmektedir *(Res.5; Şek.4)*. Ancak 2006 yılında yapılan onarım esmasında motif karakterinin belirgin derecede bozulduğu; firuze, mavi ve yeşil sırlı tuğlaların tek düze, mavi sırlı tuğlalardan oluşan yenileri ile değiştirildiği tespit edilmektedir *(Res.7)*.

Kasnak ve kubbe üzerindeki süslemelerin renk ve kompozisyon düzeni hakkında yeterli bilgi ve belge (fotoğraf vb) bulunduğu halde, onarım sonrasında kazandığı görünümü destekleyecek ve aydınlatacak hiçbir belge yokken süslemelerin bu değişimine nasıl ve nereden varıldığı önemli bir sorudur. Bu konuyla ilgili elimizdeki en önemli belge ve veri yapının söz konusu restorasyondan önceki durumunu gösteren fotoğraflardır. 2003 yılı ve daha öncesine ait bu veriler en azından kubbe kasnağındaki süslemelerin restrorasyon sonrasında aldığı düzen ve renkten çok daha farklı bir görünüme sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Özgün haliyle en son 2003 yılında çekilmiş olan fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere, 2003 yılına kadar mevcut olduğunu gördüğümüz bu sırlı tuğla süslemelerin restorasyon sırasında aldığı görünüş gibi sadece mavi sırlı tek renkten oluşan tuğlalarla yapılmadığı, bunun yanı sıra, firuze ve yeşil sırlı olan tuğlaların da mevcudiyeti açıkça görülebilmektedir.

Dört yöne açılan eyvanların kemer köşeliğinde yer alan mavi sırlı tuğla süslemelerin, 2006'daki onarımlarda yerinden sökülerek yok edildiği anlaşılmaktadır *(Res.8-10)*. Bugün yerinde olmayan bu süslemeler, mavi sırlı tuğlaların eşkenar dörtgenler meydana getirecek şekilde, birbiri üstüne ½ tuğla boyunda kaydırılarak yatay dizilmesinden elde edilmiştir *(Şek.5)*.

Korumanın önemli bir parçası ve aşaması olan belgeleme yetenek, bilgi ve deneyim ister. Restorasyonlardaki yeniden kullanımlarda tercih edilen malzeme ile süslemenin görünüş ve karakterinin bozulmadan korunması, yapının tarihi, estetik ve sanatsal katkısı açısından gelecek kuşaklara daha sağlıklı bir biçimde aktarılması açısından çok önemlidir. Yapılacak müdahalelerde uygulanacak motif ve tekniklerin somut gerçek ve verilere dayandırılması gerekmektedir. Kültür varlıklarının orijinal

halleri ile gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılabilmesi için yapıda çalışan mimar, arkeolog, sanat tarihçisi, restoratör ve konservatörlerin birlikte çalışmaları, konun gerektirdiği hassasiyeti göstermeleri çok önemlidir.

Çini

Çini süslemelerle orta mekânda karşılaşılmaktadır. Burada, duvarların 1,5 m. yüksekliğe kadar siyah ve mavi renkli, kare formdaki çini levhalarla kaplandığı görülmektedir *(Res.12-13)*.

Kompozisyon, kare plakalar halinde kesilmiş firuze ve siyah çinilerin çapraz olarak yerleştirilmesinden meydana gelen geometrik bir ağ şeklindedir. Bir sıra firuze, bir sıra siyah olarak dizilen çini plakalar, bu görünümü ile adeta bir dama tahtasının yüzeyini andırmaktadır. Kompozisyonu meydana getiren çini plakalar, altta ve üstte birer, kısa kenarlarda ise iki sıra halinde dizilmiş siyah çinilerle dört taraftan çerçevelenmiştir. *(Res.13; Şek.6)*.

Alçı/Gec

Alçı ile yapılmış bu süslemelerle, köşe odaların üzerini örten çapraz tonozların yüzeylerinde karşılaşılmaktadır *(Res.14)*.

Süsleme; alçının, motiflerin şekline göre çeşitli geometrik formlarda kesilip yüzeye yapıştırılması ile oluşturulmuştur. Kompozisyon, merkezde bulunan oniki kollu büyük bir yıldızdan gelişmektedir. Buradaki süsleme, yıldız kollarının uzatılarak devam ettirilmesi ve bu kolların yanlardaki daha küçük sekiz kollu yıldızlarla birleşmesinden meydana gelmektedir.

Kalemişi (Renkli Boya)

Türbenin üzerini örten kubbenin içinde ve sıvalı olan duvarların üzerinde renkli boyalarla yapılmış geç dönem özellikleri gösteren kalem işi süslemeler göze çarpmaktadır *(Res.12,15-18)*. Başlıca süsleme unsurları olarak, bitkisel ve geometrik karakterli düzenlemelerle yazı örnekleri tercih edilmiştir. Bu süslemeler, dikdörtgen panolar halindedir ya da üzerinde yer aldığı alanı kaplayacak şekilde tasvir edilmiş serbest kompozisyonlar olarak düzenlenmiştir.

Ana kompozisyonları meydana getiren motifler; çeşitli geometrik şekiller ve bitkisel karakterli örneklerdir.

Kubbe içinde yer alan süslemeler, kubbenin etek bölümünden başlayıp zirveye doğru daralarak devam eden geometrik bir ağ şeklindedir. Geometrik motiflerin bittiği yerde, siyah renkte tasvir edilmiş palmetler bulunmaktadır *(Res.15-16)*.

Kalem işi süslemelerin yoğun olarak görüldüğü asıl yer ziyaret mekânın çini kaplı duvarlarının üst bölümlerindedir *(Res.12,17-18)*. Alt bölümü çini plakalarla kaplı bu duvarların yukarı kesiminde dikdörtgen panolar şeklinde düzenlenmiş kalem işi süslemeler mevcuttur. Bu süslemelerden kuzey ve doğu duvarı üzerinde yer alanlar tamamen tahrip olmuştur. Güney duvarında bulunan süslemelerden, batı kanadında yer alanı daha iyi durumdadır *(Res.17)*. Aynı duvarın doğu kanadındakiler ise büyük oranda hasar görmüştür. Batı duvarındaki süslemelerin ise çok az bir bölümü korunabilmiştir.

Güney duvarın batı kanadı üzerinde, iç içe yerleştirilmiş üç dikdörtgen pano bulunmaktadır. En dıştaki pano siyah konturlara sahip geniş bir bordürle dört yönden kuşatılmıştır. Bordürün içi, kıvrık dallarla birbirine bağlanan rumîlerden gelişen bir kompozisyona sahiptir. Rumîlerin arasına, küçük göbeklere sahip çok yapraklı çiçek desenleri yerleştirilmiştir. Desenler, gri zemin üzerine beyaz, yeşil, kırmızı ve kahverengi tonlarında tasvir edilmiştir. Birinci ile ikinci dikdörtgen pano arasında yer alan süslemeler tahrip olmuştur. Ancak, mevcut izlerden kirli beyaz bir zemin üzerine, kırmızı renkte bitkisel desenlerin işlendiği anlaşılmaktadır. İkinci ile üçüncü dikdörtgen çerçeve arasında kalan bölümde ise Arapça yazılar görülür. Siyah renkteki bu yazıların büyük bir kısmı tahrip olduğu için okunamamaktadır. Aynı şekilde, en içteki küçük panonun içinde yer alan süslemeler de tahrip olduğu için seçilememektedir. Belli belirsiz izlerden, bunun, merkezde yer alan çiçek motifinden gelişen bitkisel karakterli bir süsleme olduğu söylenebilir.

Aynı duvarın doğu kanadı üzerinde yer alan süslemelerden ise neredeyse geriye hiçbir şey kalmamıştır. Tek sağlam olan bölüm, en dıştaki panonun bordürüdür. Mevcut izlerden, batı kanadı üzerindeki şema ve motiflerin tekrar edildiği tahmin edilmektedir.

Günümüze ulaşabilen kalem işi süslemelerden bazıları da batı duvarı üzerinde görülmektedir. Bu duvarının kuzey kanadındaki süslemelerin tamamı tahrip olurken, güney kanadı üzerinde yer alanlar kısmen korunabilmiştir. Kalan izler, güney duvarındaki şemanın büyük oranda tekrar edildiğini göstermektedir. Tek fark, burada merkezdeki küçük panonun bulunmamasıdır. Panonun güney kenarına yakın bölümündeki süslemeler kısmen korunmuştur. Kalan izlerden, süslemelerin bitkisel karakterli olduğu söylenebilir.

Ahşap

Ahşap malzeme, pencere açıklıklarını örten şebekelerde ve ahşap sandukada görülmektedir. Pencere kafesi şebeke tekniği ile yapılmıştır *(Res.12,19)*.

Güneydoğu köşedeki ikinci kat odanın ahşap şebekesi korunmuştur. Sonradan yenilendiği anlaşılan bu şebekede görülen süsleme; altıgen, kare ve eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik bir düzenlemeye sahiptir. Kompozisyonu meydana getiren bu desenler, ahşap çıtaların birbirine çakılmasıyla elde edilmiştir *(Res.19)*. Sivri kemerli pencere formuna uydurulan ahşap şebekenin yüzeyi, dikdörtgen ve yarım daire şeklinde geometrik bölümlere ayrılmıştır. Ortada yer alan ve geniş olan dikdörtgen bölümde, çapraz olarak yerleştirilmiş altıgenler ile bunları kesen eşkenar dörtgenlerden oluşan bir kompozisyon söz konusudur. İki yan da bulunan dar dikdörtgen bölümlerde ise eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik bir ağ görülmektedir. En üstte yer alan yarım daire şekilli bölümde ise alt kenarın merkezindeki bir noktadan çıkan ve birbirleri ile belirli bir açı yaparak üst kenara uzanan ışın demeti görülmektedir. Bu ışın demeti, yatay yönde ilerleyen yarım daire ve zikzak şekilli hatlarla kesilmiştir.

Türbenin ziyaret mekânına dört yöne açılan kemerli kapılardan girilmektedir, Doğu, batı ve güney yönündeki kapılar sivri ve kaş kemerli eyvanların dip duvarlarında yer almaktadır. Kuzeydeki bölüm yıkıldığı için burada sadece şekli değişmiş olan dikdörtgen bir açıklık kalmıştır. Türbenin içi kapıların üzerinde yer alan sivri kemerli dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmaktadır. Mekânın tam ortasında ahşap işçiliği ile dikkat çeken dikdörtgen bir sanduka bulunmaktadır *(Res.10)*. Sandukanın yüzeyleri, ahşap çıtalarla oluşturulmuş panolara bölünmüş, her bir panonun içi de yine ahşap çıtaların çakılmasıyla meydana getirilmiş geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir.

Sonuç

Azerbaycan ve dolayısı ile Türk Dünyasında önemli bir yere sahip olan bu köyde Şeyh Cüneyd şehit edilmiş ve mezarın bulunduğu yere sonradan bir türbe yapılmıştır. Hazra Köyü'nde yer alan bu türbenin etrafında bir de mezarlık gelişmiştir. Bu bakımdan Kusar ilinin Hazra Köyü Türk bölgeleri arasında Safevi dünyasının önemli simalarından birinin hatırasını barındırdığı için önemli bir yere sahiptir.

Türbenin burada yer alması ve inşa edilmiş olması bölgenin Safeviler tarafından önemli sayılması ve kültürel hayat üzerindeki etkileri açısından değerlidir. O nedenle, XV. yüzyıl ve Azerbaycan'ın sonraki tarihi için büyük bir önem taşımaktadır. Türbe

aynı zamanda Azerbaycan'da Safeviler tarafından meydana getirilen yapılara da işaret etmektedir.

Bahsettiğimiz yapı kısmen harap olmasına rağmen çeşitli zamanlarda gördüğü onarımlar neticesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Türbenin duvarlarında, örtüsünde ve süslemelerinde eski ihtişamından izler hala mevcuttur. Çini ve sırlı tuğla süslemeler, sıvalı duvarlarında kalabilen kalem işi süslemeler, ahşap ve alçı işçiliğine sahip bezemeler ve bunlara ait izler özellikle 2006 yılına kadar görülebiliyordu. Ancak yapının içinde bulunduğu mevcut durum kimi süslemelerin fotoğraflanmasına ve kopyalarının çıkarılmasına müsaade etmemekteydi. Tüm bu olumsuzluklara rağmen geriye kalan verilerden özellikle kubbe kasnağı ve eyvan şekilli girişlerin kemer köşeliklerinde yer alan sırlı tuğla bezemeler ile türbe duvarlarındaki çini süslemelerin rengini ve kompozisyon karakterlerini doğru bir şekilde belirlemek mümkündür.

Yapıda daha önceki dönemlerde gerçekleşen onarımları aydınlatacak hiçbir yazılı bilgiye sahip değiliz. Süslemelerin bir kısmının ne zaman yapıldığı konusunda da hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bütün bunlar için elimizdeki tek veri bezemelerin üslubudur. Bu süslemelerin mevcut özelliklerine bakarak en azından kalem işi, ahşap ve alçı olanlarının yapıya sonradan ilave edildiklerini tahmin edebiliyoruz. Sırlı tuğla ve çini süslemelerin ise türbeyle çağdaş olduklarını ileri sürebiliriz.

Yapı üzerindeki sırlı tuğla süslemelerin mevcut görünüşüne nereden varıldığı, süslemelerin gerçekte böyle olup olmadığı konularını aydınlatacak hiçbir bilgiye sahip değilken bu fikre nasıl ulaşıldığı merak uyandırmaktadır. Azerbaycanlı mimar, usta ve sanatçıların Ruslarla daha önce olan ilişkileri zaman zaman, restorasyon uygulamalarını da etkilemiş olmalıdır. Sosyal yapıda yaşanan değişimler zaman içerisinde bu tür yapıların tek edilerek bakımsız kalmalarına neden olmuştur. Söz konusu yapıların restore edilerek ayağa kaldırılması ve gelecek kuşaklara aktarılması önemlidir. Ancak çağdaş malzeme ve terkinlerin yaygınlaşması ile birlikte geleneksel yöntemler, zanaatlar ve teknikler unutulmuş, tarihi yapılara uygun malzeme ve tekniklerle bakım ve onarım yapabilecek ustalar kalmamıştır.

Dileğimiz Hazra Köyü sınırları içinde kalan ve Safevi dünyası için önemli bir şahıs olan Şeyh Cüneyt'in vefat ederek defnedildiği bu yerdeki mezarı üzerine yapılan türbesinin mevcut hatalarından arındırılarak eski özgün görünümüne kavuşturulmasıdır.

KAYNAKÇA

AHUNBAY Zeynep (2019), *Kültür Mirasının Koruma İlke ve Teknikleri*, YEM Yayın, İstanbul.

ÇAĞLITÜTÜNCİGİL Ersel (2007), *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

EFENDİ Rasim (2007), *Azerbaycan İnceseneti*, Şark-Garb, Bakı.

ERSOY Bozkurt (1995), "Bu Bir Ölüm İlanıdır", *Ege Mimarlık*, Yıl: 5, Sayı:15, İzmir 1995/1, ss.47-49.

EYİCE Semavi (1979/80), "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri III", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, İstanbul, ss.10-11.

GABRİEL Albert (1938), "Tarihi Türk Abdilerinin Tamir ve İhyası" *Vakıflar Dergisi*, S.1, Vakıflar Neşriyatı, Ankara, ss.7-15.

HİNZ Walther (1992), U*zun Hasan ve Şeyh Cüneyd*: *XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi* (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

MEMMEDOVA Zahide (2004), *Memarlık Abidelerinin Berpasının Esasları*, Caşıoğlu Neşriyat, Bakı.

MEMMEDZADE K. M. (1978), *Azerbaycan'da İnşaat Sanatı (IV - XVI. Asırlar),* Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakı.

NECİYEV Elnur-NECİYEVA Günay (2023), "Şeyh Cüneyd Türbesinin Tarihi", *Doğumunun 800. Yılında Şeyh Zahid Gîlânî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 13-15 Aralık 2018*, Lenkeran, ss.223-231.

NİMET M.S. (2008), *Azerbaycan'ın Epigrafik Anıtları Külliyatı Kuba-Haçmaz Bölgesi ve Güney Dağıstan'ın (VIII-XX yüzyılın başları) Arapça-Farsça-Türk Yazıtları.* C.IV, Bakü.

SALAMZADE A.B (1964), *Arhitektura Azerbaycana v XVI-XX vv.*, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakı.

USEYNOV M.–BRETANİTSKY L.–SALAMZADE A. (1963), *İstorii Arhitekturı Azerbaydjana,* Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Moskva.

ÜLGEN Ali Saim (1943) *Anıtların Korunması ve Onarılması*, C.1, Maarif Matbaası, Ankara.

ÜRER Harun (2006), "Tarihi Eser Resterozyonu", *Sanat Tarihi Dergisi,* Sayı/ Number XV/2, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir.

YILDIZ Hakkı Dursun (1993), "Cüneyd-i Safevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul, ss.123-124.

RESİMLER

Resim 1. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Restorasyon öncesi güneybatıdan genel görünüş (2003).

Resim 2. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Restorasyon sonrası güneybatıdan genel görünüş (2006).

Resim 3. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. İnşa kitabesinin yeraldığı kuzey cepheden görünüş (2003).

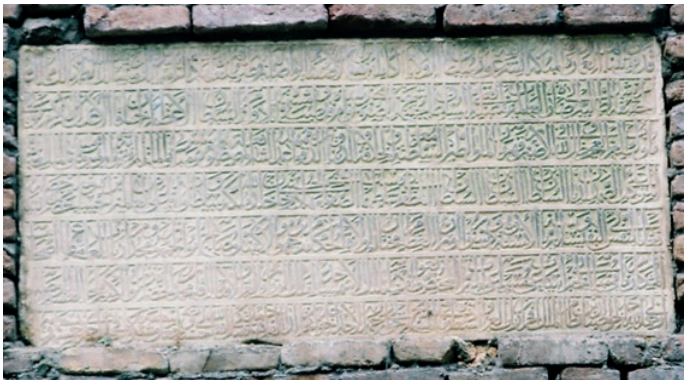

Resim 4. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Kuzey duvarında yer alan inşa kitabesi (2003).

Resim 5. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe kasnağındaki sırlı tuğla süsleme kuşağının restorasyon öncesi görünümü (2003).

Resim 6. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe kasnağındaki süsleme kuşağından restorasyon öncesi dökülerek çevreye dağılan sırlı tuğlalardan bazıları (2003).

Resim 7. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe kasnağındaki sırlı tuğla süsleme kuşağının restorasyon sonrası görünümü (2007).

Resim 8. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Doğu eyvanın ve sırlı tuğla süslemelerin restorasyon öncesi görünüşü (2003).

Resim 9. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Doğu eyvanın kemer köşeliğindeki sırlı tuğla süslemenin restorasyon öncesi görünüşü (2003).

Resim 10. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Doğu eyvanın kemer köşeliğindeki sırlı tuğla süslemelerin restorasyon sonrası görünümü (2006).

Resim 11. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe ve kasnağındaki sırlı tuğla süslemelerin restorasyon sonrası görünümü (2021 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C5%9Eeyx_C%C3%BCneydin_t%C3%BCrb%C9%99si_(13).jpg#/media/File:%C5%9Eeyx_C%C3%BCneydin_t%C3%BCrb%C9%99si_(13).jpg).

Resim 12. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Ziyaret mekânı duvarının alt kesiminde yer alan çini plaka süslemelerinden görünüş (2003).

Resim 13. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Ziyaret mekânı duvarının alt kesiminde yer alan çini plaka süslemelerinden ayrıntı (2003).

Resim 14. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Güneybatı köşe odasının üst örtüsündeki alçı süslemeden görünüş (2003).

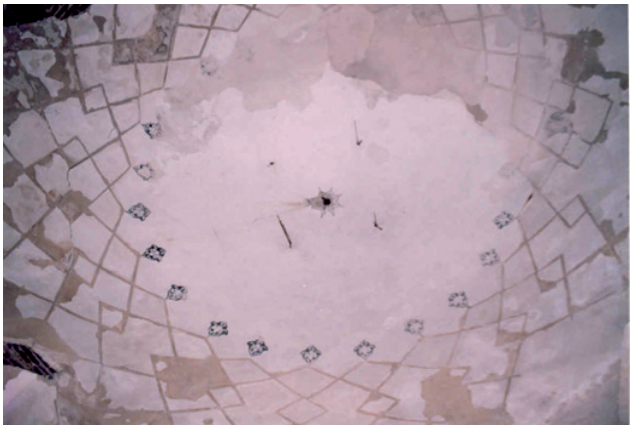

Resim 15. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe içi kalem işi süslemelerden görünüş (2003).

Resim 16. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe içi kalem işi süslemelerden ayrıntı (2003).

Resim 17. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Ziyaret mekânı güney duvarının batı kanadındaki kalem işi süslemelerin restorasyon öncesi görünüşü (2003).

Resim 18. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Ziyaret mekânı güney duvarının batı kanadındaki kalem işi süslemelerden bir bölümün restorasyon öncesi görünüşü (2003).

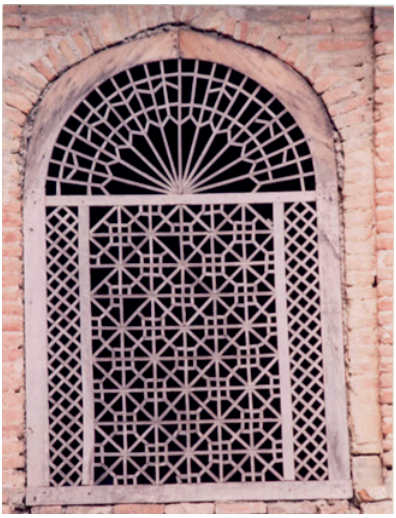

Resim 19. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Güney cephe kinci kat pencere şebekesi restorasyon öncesi görünüşü (2003).

ŞEKİLLER

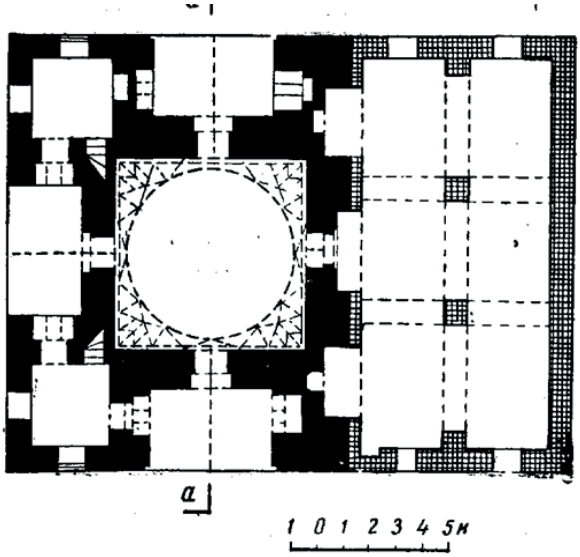

Şekil 1. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Plan (Az.BLİ Arşivi).

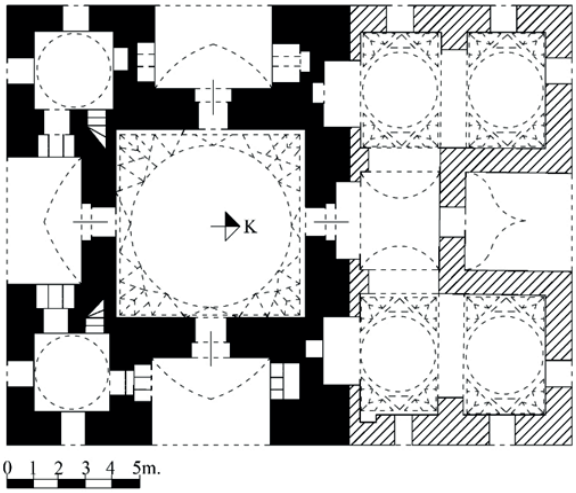

Şekil 2. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Plan (Az.BLİ Arşivi'nden İşlenerek).

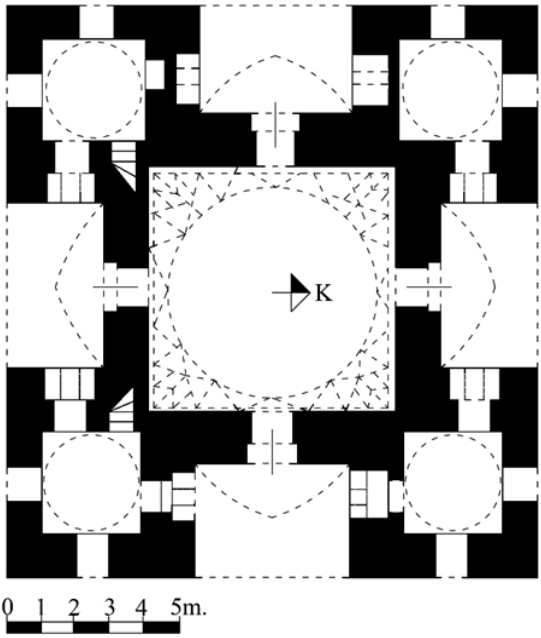

Şekil 3. Kusar-Hazra Köyü (Azerbaycan), Şeyh Cüneyd Türbesi. Özgün Planına Dair Restitüsyon Denemesi.

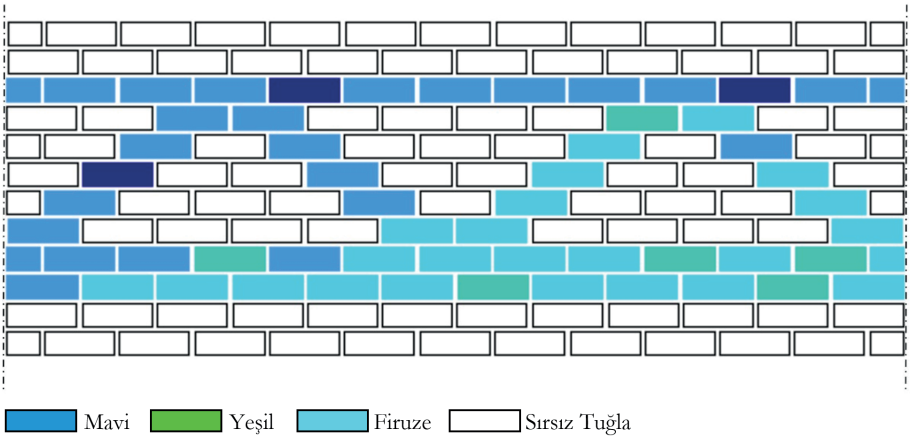

Şekil 4. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Kubbe kasnağındaki sırlı tuğla süsleme.

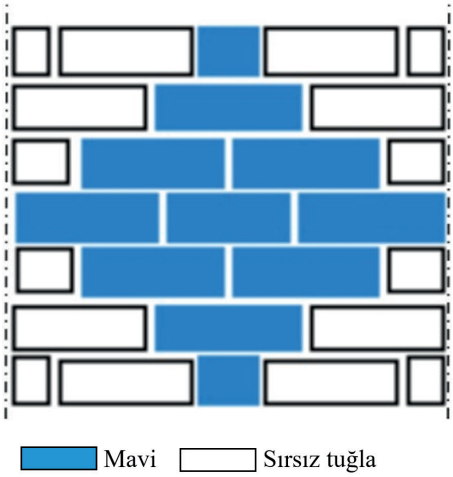

Şekil 5. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Eyvan kemer köşeliğindeki sırlı tuğla süsleme

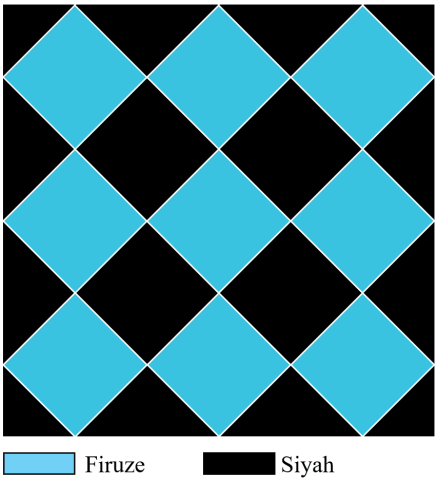

Şekil 6. Kusar-Hazra Köyü, Şeyh Cüneyd Türbesi: Ziyaret mekânı çini plaka süsleme.